

ERDÉLYI MÚZEUM

XVI. kötet.

1899.

I. füzet.

Torma Károly emlékezete.

(Gróf Kuun Géza dr. a Hunyadvárm. Tört. és Rég. Társ. 1898. közgyűlésén tartott emlékbeszédéből).¹

Torma Károly 1829 október 13-án *Kudu* nevű községben született, és nem december 10-én, mint néhány életírátaiban olvassuk; Kudu kis község, Szolnok-Dobokamegye bethleni járásában, anyai birtoka volt. Az atyai birtokon, a saját patronatusságukhoz tartozó esicsókeresztúri római kath. plebánián kereszteltetett s ott a bejegyzés maig látható. Gondos családi neveltetésben részesült, mint a hogy az nem is lehetett volna másképpen Torma József házánál. 1836-ban Agh Antaltól nyerte az első oktatást s Agh vezetése alatt kezdte Beszterczén a piaristák ottani algymnaziumát látogatni, mely algymnazium 1848-ban szűnt meg. Beszterczéről Kolozsvárra a lyceumba került s ép 1848-ban végezte azt. Medvei tanár másodéves jogász korában az oklevélolvasást tanítván, elbámúlt az ifjú Torma tudásán, a kit atyja József már elébb bevezetett vala az oklevelek olvasásába. Igen érzékeny, zárkózott gyermek volt. Szorgalmát élénk becsvágya fokozta, mely reá oly nagy hatalmat gyakorolt, hogy egyszer hónapokig tartó búskomolyságba esett egy tanuló társának elébe helyezése miatt. Szünidőn hat-hét társát vették ki a szülék gyermekük élénkítésére, de esendes elvonúltságából s könyvei közül őt kiragadni ezeknek sem sikerült. Így veti az élet árnyékát előre s a gyermekben megnyilatkozik a leendő férfi. Torma fogytig érzékenynek s zárkózottnak maradt; később is s mindvégig gyakran vágyódott ki a világ zajából a esendes magányba, dolgozó szobája négy fala közé, könyvei megszokott társaságába. A nemes becsvágy is végig megmaradt benne; az életkedv gyengülésével gyengült ugyan, lángja

¹ Egész terjedelmében meg fog jelenni a Hunyadm. Tört. és Rég. Társ. Évkönyvében.

megszűnt lobogni s csak fel-fellobbant, de nem aludt el egészen az élet utolsó szikrájának kialudtáig.

Torma Károly gyermekkorának legélénkebb emlékei közé tartozott, hogy egy napon egész házukat tele rakták kövekkel, téglákkal, cserepekkel: „a közeli alsó-ilosvai¹ római tábor egyes maradványaival, melyeket édes apja saját költségén ásatott ki“. „A gyermek Torma — írja Riedl Frigyes — gyakran nézegette a birtokukon levő falmaradványokat és ezek szemlélése adta neki az első buzdítást az archaeológiára“.²

T. K. tanulmányait, mint fennebb mondók, Kolozsvárt végezte, s már mint tizennyolcz éves ifjú 1848-ban atyját Pestre kíséri követi őrök minőségben s nem mint pótkövet, mint néhányan állították. Doboka megye másik kerületében Torma Istvánt választották meg követnek báró Jósika Miklós a nagy költő ellenében. Atyja valami polgári hivatalra szánta, de sikerült anyját reábeszélni, hogy számára atyjánál az engedelmet kieszközölje, hogy a hadseregbe léphessen. Ebben a fiatal Tormának Weér Farkas szolnokmegyei főispán nagy segítségére volt, ki az ifjúnak hó óhaját tanácsának súlyával támogatta. Ilyeténképpen akkori legfőbb vágyát elérte, s csakhamar hadnagynak kinevezetvén, Bánffy-Hunyadon állomásozó hadesapatba osztatott be s így vett részt azon hadmiveletben, mely az oláhoknak a hegyek közé való elzárását czélozta. Jogász, követi őrök, honvéd: mily szép egymásutánja a hivatásoknak! Lényegileg egy ezél lebeg e három előtt, mert jogász és honvéd egyaránt az ország közjogát, a trónt és hazát védi, ha az védelemre szorúl. Többed magával Zsibónál tette le a fegyvert; társai közül néhányan, kétségbeesésükben a honvédelem leveretése felett, pisztolyaikat maguk ellen fordítva, öngyilkosokká lettek. Torma Károly élete alkonyodó napjaiban nem egyszer mondta azok előtt, kiket bizalmára méltatott, hogy bár ő is követte volna azok példáját, mert így téve sok csalódástól, sok keserúségtől idején menekedhetett volna, de nem tette, mert remélt. „A világozi fegyverletételt nem hitte el — írja Riedl megkapó nekrológiájában — hanem temperatumának tüztétől hevítve,

¹ Alsó-Ilosva kisközség Szolnok-Dobokam. bethleni járásában

² „Nekrológ Torma Károlyról“ megj. az „Akadémiai Értesítő“ VIII. k. 10-ik fejezetében. I. az 542 l.

elszánta magát, hogy addig megy, míg magyar táborra nem talál. Hegyen-völgyön kóborolt életveszedelemben, az ellenség őrseitől úgyve. Szatmárt tudta meg, hogy a világosi kapituláció híre való. Innen falura ment egyik rokonához, kivel néhány hetet töltött. Végül sok hányatás után hazakerült Deésre szüleihez, kik már-már elveszettnek hitték fiukat¹.

Az ötvenes éveket csicsókeresztúri birtokán töltötte T. K., gazdálkodva s idejét kedvenc tanulmányainak szentelve, leginkább az archaeológiával foglalkozott. 1853-ban vette át kudui és csicsókeresztúri birtokait s 1855 január 25-én vezette oltárhoz Szászvároson a bájos Makray Bertát, vízszentgyörgyi Makray Sándor leányát. Ebből a házasságból négy gyermek született, kik közül ketten még zsenge korukban húnytak el.

Lássuk már Téglás Gábor nyomán Torma Károlynak a daciai archaeologia terén korszakot alkotó munkásságának néhány főbb vonását. A „Meszes“ gerincz *limes dacicus*-át, az annak védelmére szolgált űrvidéket Torma K. nyomozta ki, az alsó-ilosvai castrum mintaszerű felásatását ő eszközölte, északi Dacia helyrajzával ő ismertette meg régész társait, a rómaiak hadművelési alapvonalát több részben megállapította, *Napoca*, *Potaissa*, *Salinae* (Székely-Földvár) római telepítvényeket ő helyezte el végleg hazarészünk térképén. *Napocát* Seivert Pókán (Alsó-Fehérv. kisenyedi járásában), Mannert Konrád Nyárádtón (Maros-Tordavm. alsó majorosi járásában), mások Szamosújvárt vélték megtalálhatni. Téglás Gábor Torma K. ezen érdemeit méltatva s összegezve szépen s megkapóan mondja: „— búvárlatai delelőpontján, dicsőségének, hírnevének szédületes magaslatán őt sújtotta legkeservesebben a végzet átka is, a midőn egész életének végezeljájúl kitűzött *Monumenta Hungariae aevi Romani epigraphica* című tervvel és 1857-től egy negyedszázadon át gyűjtögetett felírtatárával már nem gazdagíthatá irodalmunkat, sőt az Aldunától Daciába vezető úthálózatnak topographiáját és a római sáncok óriás problémáját is épen a teljesedés biztosra vett mozzanatában, reményteljes fáradozásainak befejeződésekör egész váratlanúl összekúszalódottan kelle kijtenie munkás kezéből“.

Csicsókeresztúri birtokán látogatta meg Tormát 1857-ben

¹ L. az „Akad. Értesítő“ múltl évi füzetének 545—46 l.

Mommsen, ki akkor a berlini tud. akadémia megbízásából a „Corpus inscriptionum latinarum“ érdekében az újabb epigr. kincs felkutatására, s a már ismertnek revisiója végett Erdélyt is beúta. „E látogatás — írja Riedl Frigyes többször idézett nekrológiájában — nagy hatással volt Tormára: Mommsen további rendszeres kutatósokra buzdította“. . . . „Sok kutatni való van e téren — így szólt hozzá — és kevés a kutató. Önnek kedve és tehetsége is van az epigraphiához: nagy szolgálatot tehet a tudománynak“. Torma szolgáltatta Mommsennek később a dácziai felíratok jó részét, a felíratok nagy *Corpus*-a számára. Azt írja Riedl, hogy Mommsen egy évtizeddel később újból meglátogatta volna Tormát. Ez téves adat, mert Mommsen csak egyszer járt Erdélyben, u. m. 1857-ben s ugyanekkor Pesten is több napot töltött, a m. nemzeti múzeum felíratos köveit tanulmányozva. Én is felkerestem a nagy tudóst hazánk fővárosában való rövid időzése alatt, s e látogatás emléke elevenen él lelkemben. Azt mondta nekem Mommsen, hogy Erdélyben aránylag a legtöbb felíratos követ a maros-németii kertben látta, de hogy azokból, melyek ott 1848 előtt megvoltak, három hiányzik. A jó szerencse e hármát is újból napfényre hozta, még pedig éppen a Torma által nekem megjelelt helyeken, az egyik a marosparti ürde lépesői közé rakva.

Mommsen a „Corpus Inscriptionum Latinarum“ III. kötetének 159—160-ik lapjain nagy elismeréssel szól Tormáról.

A „Corpus Inscriptionum Latinarum“ III. kötetének 1891-ben megjelent pótkötetében szintén elismerik, hogy Torma K. a daciai epigraphika terén mai napig is a legkiválóbb munkás. A Bursian-féle *Jahresbericht* egyik helyén az az óhajtás van kifejezve, hogy báresak minden országnak volna egy Torma Károlya.¹ Szerencsénk, hogy birtuk, hogy miénk volt!

1858-ban, kezdte Torma — mint Riedl írja — Mommsen ösztönzésére, a birtoka közelében levő alsó-ilosvai római tábor (*castrum stativum*-ot) kiásatni, és nem nyugodt előbb, míg az egész nagy táborhely több évi munka után felszínre nem került. Ugyanekkor ekkor fedezte föl Torma egy alsó-kosályi² római tábor marad-

¹ Egyet. Philol. Közöny XXII. évf. II. f. 176 l.

² Alsó-Kosály kis község Szolnok-Dobokamegye deési járásában.

ványait. Ez éveken át folyó nagy ásátás költségei csaknem felülmulták Torma vagyoni erejét.¹ 1862-ben Kolozsvár közelében *Kara* nevű helységbe rándult, hogy ott a római korszak maradványait kutassa. Kárában (mint Riedlnél olvassuk) egykor szép park volt, benne a múlt század park-stílusának megfelelően remetelak és mesterséges rom is volt, melyeket birtokosnéja Kendeffy Elek grófné (szül. Bethlen Krisztina grófnő, † 1783) a régi Sarmizegetusának, Dacia egykori fővárosának, romtöredékeivel díszített.² A mesterséges kertí rom idővel már valóságos rommá vált, és kövei közt talált Torma egy feliratosat a 241. évből. E márvány felíratot vette Torma alapul *Dacia felosztása a rómaiak alatt* (1863) című kis művéhez, melyben e kő révén iparkodik kimutatni, hogy Dacia valóban három részre oszlott és hogy a részek bizonyos egyesületi jogokban osztozkodtak s közös *conciliumokat* tartottak.³ Torma id. dolgozta az „Erd. Múzeum-Egylet“ évkönyvei II. kötetében jelent meg, a mely évkönyvekben annyi jeles értekezése látott napvilágot, s mint különnyomat is közkézen forog. Ugyanezen évben egy más munkáját is közrebocsátotta „Tizenkét római felirat Daciából“ cím alatt, mely szintén az idézett kötetben s egyidejűleg mint különnyomat jelent meg. 1865-ben „Über einige Dacische Inschriften“ című értekezését Bécsben adta ki, melyet aztán „Római felíratok Erdélyből“ című munkája követett még ugyanazon évben (Pest, 1865). 1874-ben az *Archaeologiai Értesítő* VIII. köt. 7-dik száma „Adalék Sarmizegetusa és Aquincum felirataihoz“ cz. dolgozatát hozta, melyet különnyomat alakjában is közzétett (Budapest, 1874). — 1877-ben mint Riedlnél olvassuk — meginog lába alatt őseinek talaja: elvesziti Csicsó-Kereszturt és „testileg lelkileg megtörve“ (mint egy meghitt barátja írja) nővéréhez Pestesre⁴ költözik, hol két hónapig nagy betegen élet-halál közt feküdt.⁵ Ez a testvére a már említett Makray Lászlóné volt, ki férjével, gyermekeivel s testvérhugával Torma

¹ U. o.

² Kendeffy Elek grófnénak férje után a Hátszegi völgyben kiterjedt birtokai voltak egész közel Várhelyhez, tehát részben ott, hol a régi Sarmizegetusa feküdt.

³ U. o.

⁴ Fel-Pestes Hunyadmegyében.

⁵ Az id. h.

Zsófiával együttesen minden lehetőt megtett a beteg ápolására, szórakoztatására s búskomor kedélyhangulatának felderítésére.

Ez emlékbeszéd szerzője megyénk nagyérdemű tanfelügyelője Réthy Lajos kir. tanácsos kíséretében látogatta meg az akkor már a gyógyulás útján levő Torma Károlyt Fel-Pestesen, s őt nagy örömkre a „Corpus Inscriptionum Latinarum“ III. kötetében mélyedve találtuk; kedvencz tanulmányában, a római epigraphikában keresve s találva a teljes gyógyulást s az erőgyarapodást tanulmányai folytatásához s az élet újabb küzdelmeihez, mert azon a pályán, melyen jelesünk járt, nem a vert és könnyű út vezet előre a nagy ezélok felé, hanem a meredek s az akadályokkal teljes.

Az 1877-dik évben Torma Károly életének egyik jelentékeny szaka, u. m. a politikai működésé, végleg bezáródott. Ekkor kezdődik életének második virágkorszaka, mely öt-hat évet, ernyedetlen, gyümölcsöző munka éveit foglalja magában, méltó párja az első korszaknak.¹ Egy évig Kolozsvárt a „Ferencz József“ egyetemen a magyar közjogot adta elő. A következő évben, u. m. 1879-ben már Budapesten találjuk az archaeologia tanszékén, mint Rómer Flóris utódját. Az ötvenes években a pesti egyetemen Kiss Ferencz adta elő, mint helyettes tanár, a római régészetet latin nyelven s különös sulyt fektetett az éremtanra. E sorok írója hálás érzéssel adózik emlékének s készséggel elismeri, hogy hallgatóiban az általa előadott tudomány iránt érdeket tudott ébresztetni s csak azt sajnáltuk, hogy hetenként miért csak egyszer s miért nem többször volt alkalmunk előadásait hallgatni.²

Kolozsvárt, a mint láttuk, Torma nem archaeológiát adott elő, mert ezt a tanszékét az ottani egyetem megalapításától kezdve mind haláláig b. e. Finály Henrik jeles tudósunk töltötte be, hanem a magyar közjogot, a melyet nemesak könyvekből ismert, de a gyakorlatból is, mint a ki Pesten 1848-ban az országgyűlésen követi irnok, utóbb főispán volt s négy évi főispánsága után képviselő s mint ilyen a ház alelnöke lett, s nemesak mint ilyen, hanem mint

¹ L. Riedl id. nekrológiáját.

² Csütörtök d. u., ha jól emlékszem 3 órától 5-ig. Első külföldi útamat 1856-ban Kiss Ferencz tanárral tettem s Aquineum akkor még gyér romjait is legelőször vele szemléltem meg.

hazánk bölese Deák Ferencz egyik meghittje. Az itt felsorolt hivatalok, atyja intelmei, s Deák kitüntető bizodalma megszerezték neki úgy az önkormányzat, mint a törvényhozás terén az elméleti tudás kiegészítésül a kellő gyakorlatot, már pedig „a gyakorlás a legjobb mester“, tartja a példabeszéd. Mint budapesti egyetemi tanár Torma újból, sőt talán életében először, egész idejét kedvenc tanulmányainak szentelhette, s hogy azt tehette, a mi életének czélja s legfőbb vágyódása volt, egész szervezetére üdítőleg hatott s a múlt kellemetlen emlékeit, legalább rövid időre, vele elfeledtette. Midőn 1881-ben az aldunai romai útvonalokat tanulmányozva Hunyadmegyében is berándúlt testvérei látogatására, látogatásával engem is megörvendeztetett Maros-Németiben, még a napot is tudom, aug. 30-án. Ekkor oly frissen, megfiatalodottan nézett ki, hogy b. e. apám őt a kertben megpillantván, azt hitte róla, hogy az általa személyesen ismert belső szolnokmegyei főispánnak fia s csak nagy nehezen hitte el nekem, hogy ez maga az egykori főispán. Tormát ez a félreismerés igen mulattatta s megjegyzé, hogy ő magát is, mióta egyetemi tanár, sokkal frissebbnek és sokkal ifjábbnak érzi, mint évekkel ezelőtt, mikor főispán volt. Az évek nemesak öregítenek, de fiatalítanak is, mikor körülmények az illetőre nézt óhajtságaihoz mérten kedvezőbb fordulatot vesznek s egész kedélyvilága felderül.

Az 1880-dik év folytán Torma K.-nak két nagy műve látott napvilágot, u. m. 1. „A limes Dacicus felső része“ a m. tud. akadémia történett. értekezései közt (IX. 2.) 2. „Repertorium Dacia régiség- és felíratlani irodalmához.“ A következő évben megjelent „Az aquincumi amphitheatrum éjszaki fele“ cz. jelentése az ottani ásatásokról, szintén az akadémia történettud. értekezései rendjén (IX. 5). E jelentéshez nyolcz fametszet s tizenöt fénynyomatú tábla van csatolva.

A következő 1881—83. években Torma K. az egész alvidéket, úgy szólván lépésről-lépésre bejárta s buzdításaival, tanításaival vidéki emberekből, tanítókból, tanárokból egy egész iskolát nevelt.

1879-ben kezdődtek az aquincumi ásatások, melyeknek kezdettől 1887-ig Torma volt vezetője. Midőn az ötvenes évek közepe körül felejtetlen tanárom Kiss Ferencz társaságában először szemléltem meg Aquincum romjait¹ s midőn pár évvel később, magam vezetem

¹ Kiss innen nézve kijellette nekem az egykori *Contra-Aquincum* helyét a Duna balpartján, melyet a rómaiak Dácia elfoglalása után építettek.

oda Valentinelli Józsefet, a velencei „Marciana“ nagyérdemű könyvtár igazgatóját, bizony kevés volt, a mit látnunk lehetett és annak, ki most megy oda, egy egész római város tárul fel szeme előtt! Hogy ez így van, azt legfőbbképen Torma fáradhatatlan munkásságának köszönhetjük. „Ó-Buda északi határán (olvassuk Riedl Frigyes id. cikkében) a hol római vízvezetéki pillérek romjait látja az ember meredezni, a szentendrei országút mentén a Krempl-malom közelében egyes leletek, valamint a talaj alakulta egyaránt arra vallottak, hogy ott római épületek vannak betemetve. 1879-ben kezdték Torma vezetése alatt az úgynevezett Csigadombot kikutatni, mely az aquincumi amphitheatrum óriás méreteit fedte. Az ásatás megindultakor Torma azt hitte, hogy a Csigadomb alatt valamely vízvezetéki építkezés vagy templom romjai vannak eltemetve; a mint azonban a domb közepén, a katlanszerű mélyedésbe behatolt és ott földéleserép töredéket és porondozott agyagréteget, de épületet nem talált, az a sejtése támadt, hogy vagy római színházzal vagy amphitheatrummal van dolga. A mint aztán Torma a Csigadomb oldalrészét még inkább kikezdte, látta, hogy sejtése helyes: tojásdad alakú hatalmas római épület, az aquincumi amphitheatrum substructiói voltak előtte. Az ásatások tudományos eredményéről, melyek az egész világon feltűnést keltettek, Torma 1880-ban decemberben, midőn az amphitheatrum északi fele már egészen ki volt ásva, kimerítő jelentést adott be a M. Tudományos Akadémiának. 1882-ben az amphitheatrum teljes kiásatása után a voltaképeni római város kiásatását vezette a Csigadomb közelében, a Pappföldön. Itt aztán előtűntek a régi római utczák, melyeknek köveiben meglátszik (úgy mint Pompejiben) a kerékvágás nyoma: előtűntek a nagy közfürdők, a séta-oszlopcsarnokok, előtűnt a római játékok és testedzés színhelye; a palaestra, a padozatfűtővel (hypocaustummal) ellátott nagy lakóházak maradványai: egy rég elmúlt bámulatos kultúra alkotása és színhelye“.

„Valamint Torma — mondja Ponori Thewrewk Emil idézett elnöki megnyitó beszédében — az aquincumi ásatásokkal, úgy Salamon Ferencz Budapest történetének megírásával volt megbízva. Minthogy a historikus az archaeologusra szorúlt, a két tudósból valóságos duumviratus lett s mint Castor és Pollux, úgy ragaszkodtak egymáshoz. Budapest római-kori topographiáját közösen állapították meg. Együtt járták be az egész területet, együtt vitatták meg a fölmerült kérdé-

seket s együtt mulattak a sikeres fáradozás után. Csupa humor és tanúság volt olyankor a beszélgetésük, a minék nem egyszer voltam élvező tanúja. Csak egyben nem tudtak sohasem megegyezni. Valahányszor ahhoz a kérdéshez jutottak, merre ment dél felé a rómaiak országútja, mindannyiszor egymás ellen hevültek. Torma váltig azt vitatta, hogy a Dunaparton a Gellérthegy alatt, Salamon pedig azt, hogy a Gellérthegy mögött. Egyik sem tágitott: mindegyik stratégiai okokra hivatkozott; de győzni egyik sem győzött.¹

Ünnepeltünk Torma Károly nyugdíjba lépését, tovább nem maradt hazánk fővárosában, sőt még hazánkban sem. Neki nyugalom kellett, legalább egyelőre, több évre talán. Egészsége megrendült, munkaereje többé nem a régi; keserves csalódások s nehéz gondok nyugtalanították. A gyors eltávozásban vélte nyomott állapotának egyedüli orvosságát megtalálhatni. Hova menjen, merre fordítsa lépteit? Mint szenvedélyes régész, a ki különösen a római régészettel foglalkozott kora ifjúságától fogva s annyi jeles eredményt ért el e téren, leginkább Itáliába vágyódott, Rómába s Róma vidékére. Nem az itáliai kék ég s enyhe levegő, de a római birodalom nagy emlékei vonzották oda.

Rómába érkezve az „Istituto di Corrispondenza Archaeol.“ palotájába szállhatott volna, mint ezen tudományos intézet régi tagja, de mert egyéni szabadságát bármi tekintetben is nem akarta megkorlátoztatni, inkább lemondott állása előnyéről s a „Minerva“-hoz címzett vendéglőbe szállott. A régi Róma oly hatalmasan vonzatta, hogy alig érkezett meg falai közé, már is hozzá fogott a régi város topographikus tanulmányához s ő, a kinek nyugalomra lett volna szüksége, újabb fáradságos munkába merült. „Két czél lebegett előtte — írja Riedl Frigyes. — Első: Megismerni szemről-szemre a római műveltség központját; második: anyagot gyűjteni egy nagy munkához, mely az ókori Daciát, főleg a feliratok és ásatások alapján, festette volna. De azért nem akart Rómában állandóan letelepedni. „Még Pompejít, Siciliát, Veronát és Aostát kell *Corpus*-om befejezése végett látnom“ írja 1890 májusban.² A *corpus*-sal „*Monumenta Hungariae aevi Romani epigraphica*“ című nagy művére czéloz, melyhez oly rég óta gyűjti az anyagot. „Bár csak előbb jöttem volna ide,

¹ L. az id. helyen.

² L. az id. h.

— így szólt egyszer Riedlhez — tán egészen másképp fordúlt volna életem“. Tormának Rómában a klasszikus műarchaeologia terén beható tanulmányokat kellett tenni, mert hiszen (mint Riedl jól megjegyzi) Róma a régi művészetnek folyton gyarapodó, kifogyhatlan óriási múzeuma. A fokozott munkakedvet majd esüggedés váltja fel benne, a honvágy meg-megújúl lelkében, ereje is kezd fogyatkozni s többé nem a régi. „Ó Istenem — írja egy évvel később egy meghitt barátjának — mért, hogy nem érdemlem a boldogságot, pedig senki ellen sem vétettem! Látom a Pincio pálmáit, magnoliáit, cyprusait, arranciait, hallok susogásukat, bennök a fülemile csattogását és mégis szerencsétlen vagyok, kedélyem oda van“. ¹ 1892-ben nyáron a Rómától 60 kilométernyire eső Porto d'Anzio-ba ment; a hely megtetszett neki s elhatározta, hogy ott marad.

Vannak elég gyakran olyan szerencsés életfolyamok, melyekben a váratlanul bekövetkező végpont a munkásságnak éppen legszélesebb körére esik s azt metszi szét, de mégis a legtöbbször az élet s munkája körei párhuzamosan tágulnak az ifjúkor s a munkabíró évek alatt s szűkülnek a lét alkonyán, az öregkorban. Torma élete ez utóbbi életfolyamok egyike volt. Munkaköre nagyban szűkült, midőn önkéntes száműzetésében Rómába tette át lakását, pedig ekkor kedvelt tanulmánya terén oly széles láthatár nyílt meg előtte, minőt eddig még nem élvezett soha, s midőn az „örök város-“ból Anzióba költözött, munkaköre még szűkebb lett, de egyszersmind életének vég-határa is immár közel volt, attól csak egy szűk köz, egy rövid út választotta el!

Azonban a római régiségek iránt viseltetett meleg érdeklődése végig kitartott. Az a hely, a hova ment, Porto d' Anzio, a régi *Antium*, egyike azon helyeknek, a melyekben a régi római kultusok legtovább tartottak. *Fortuna* temploma, melyről Horácus egyik ódájában tesz említést, a pogánykor végeig fennállott. *Fortuna* ugyan elfordult Tormától, ámde hosszú időn át hűséges kísérője, segítője volt. Cicerónak e városban háza vala s környékében villája s dícsérrőleg szólott e hely előnyeiről, télen enyhe, nyáron hűvös levegőjéről, nyugalmaról, szép fekvéséről. Friss, egészséges levegője üdítőleg hatott reá, s majd a tenger szemléletében merült el s a partra

¹ L. Riedlnél u. o.

esapódó hullámokat számlálta, majd megint könyvei olvasásához fogott s így múlt el egyik óra a másik után változatos élvezetben. Strabo idejében ez a város Róma előkelő lakóinak nyaranta üdülő helyévé lett; a gazdagok itt fényes palotákat emeltek magoknak. Augustus itt kapta a kiáltványt, melylyel a haza atyjának, *pater patriae*, választatott meg; Claudius itt született, Nero különösen kedvelte e helyet, s nemesak magának építtetett itt nagyszerű villát, hanem a városnak költséges kikötőt is építtetett. Antium leghíresebb templomai a már említettem *Fortuna* s *Aesculap* temploma volt. Jelenleg mindezen egykori dicsőségeknek csak alapfalai, dűledékei léteznek; maga a Nero által építtetett kikötő is már régóta befövényesedett. Az ó-kornak két műremekét e város romjai közt találták, u. m. II. Gyula pápa idejében az *Apollo di Belvedere*-t (mely jelenleg a Vatikánban őriztetik) s V. Pál pápasága alatt a *Gladiatore de' Borghesi*t (jelenleg Párisban).¹ Az új város évek óta néhány szép villával gazdagodott s tengeri fürdőjét az utóbbi időben mind többen használják.

Itt e tengerparti városban Torma, az egykor oly hatalmas római birodalom —, hön és híven szeretett hazája — és oly változatos élete derűs, borús múltjának gondolatában, a hatalmas és az „örök város“-nál is örökkébb való tenger szemléletében elmerülten a jelen múltó perezeit nem vette észre, pedig azok gyorsan teltek. Néha fellobbant a régi munkakedv benne s újból a dácziai felíratok *corpus*-a tűnt fel előtte végső czél gyanánt, majd mint elérhetetlen vágyódás. Még arra is gondolt, hogy Antiumban ásatásokat eszközöljön! Nero villájának területén a város vágóhidat akart építtetni. Ez az építkezés elzárta volna a régi maradványokban oly gazdag földet a régiség-kutatás elől. Torma az olasz közoktatási miniszterhez e tárgyban folyamodványt intézett s kérte, hogy a vágóhíd megépítését, tekintettel az archaeologia magasrendű érdekeire, sürgősen tiltsa be, s a miniszter teljesítette kérését s idejében intézkedett.² Ez volt Torma életének utolsó vívmánya s talán egyszersmind utolsó öröme.

Egyik Riedl Frigyeshez intézett levelében 1894-ről a többi

¹ Dr. Th. Gsell, „Rom und Mittel-Italien“ (Lipsee, 1878.), az 530—31. ll.

² L. Riedlnél az id. helyen.

közt ezeket írja anziói magányából: „Nem dolgozhatom, csak vegetálok *per mancanza di soffio* (czélzás asthmájára). Pedig néha-néha úgy érzem, hogy jobbra is volnék való, hogy képes volnék még dolgozni. De hát hol a *fiato* (lélegzet)?!“¹ „Az egész városban ismerték és szerették az *il professore*-t — írja Riedl — nyájassága és szívessége miatt, csak azt nem értették, mért él Anzióban?“²

„Az utolsó időben keveset járt ki — olvassuk Riedlnél. — A napot nagyobbbrészt a vendéglő földszinti éttermében töltötte, egy sarokban ült és elmerülve írt, folyton írt a körülötte nyüzsgő halászok és matrózok nagy csodálkozására. De már nem archaeologiai dolgokat, hanem kis szeletekre egyes töredékes reflexiókat az emberi életről, önmagáról, az olasz nyelvről és sok egyébről. Ezeket a feljegyzés napjai szerint rendezte és nagy csomókban eltette.“³

Az antiumi „Fortuná“-hoz szóló ódát e versszakkal kezdi Horác:

O Diva, gratum quae regis Antium,
Praesens vel immo tollere de gradu
Mortale corpus, vel superbos
Vertere funeribus triumphos.⁴

s a harmadik versszakban a költő azt írja, hogy *Fortuna* istennőt maga a zord dák (*Dacus asper*) s a bujdosó skythák (*profugi Scythae*) félve félik. Ezek a balszerencsét félték, Torma a jó szerencsét régi szövetségésének tudta s fogytig remélte, hogy az majd visszatér hozzá, de az nem tért többé vissza. Az antiumi *Aesculap*, a betegek gyógyítója, szintén nem vette pártfogásába a „bujdosó scythák“ késő utódját, ki egykori híressé vált kultusának helyére jött. De nem is annyira valamely szervi bántalom, mint inkább az évek megszaporodott száma, s nem is annyira az öregség, a melyről a közmondás azt tartja: *öregség betegség*, mint inkább a kiállott fáradalmak s fájdalmak juttatták földi élete végpontjához.

¹ U. o.

² U. o.

³ U. o.

⁴ Carm. lib. I. XXXV.

Úgy van. Nem évek száma hozza
 — Nem mindig — a vén kort elé:
 Kevés esztendőök sulya szintúgy
 Legörnyeszt a mély sír felé.¹

A napot Torma Károly utoljára 1879 február 28-dikán látta a tyrrheni tengerbe merülni. A halál éjjel az álomban lepte meg. Temetésén Fraknoi püspök, ki Kollányi préposttal Anzióba sietett, mondott magyar miatyánkot.²

Torma, mint említők, a daciai régészet terén az őrtornyot el nem akarta hagyni, a míg más fel nem váltja, az őrtoronyról a halál hitta el s szavára minden halandó megindúl a mély sír felé. Bizonyára az élet fővényóráján gyorsan lepergő órák egyik utolsó gondolatja lelkében az volt, melyet Rómában a *vigil*-ek egyik őrháza falán olvasható graffitóban az örök egyike e szavakban fejez ki: *lassus sum, successorem date* „fáradt vagyok, az (örhelyen) adjatok nekem utódot“. A fáradtnak nyugalmat ad a sír. Jövel utódja a megboldogútnak, vedd fel a munkát a hol az elhagyta, hadd teljesejék óhajtása jelesünknek!

¹ Arany János: „Évek, ti még jövendő évek“.

² L. Riedl sokszor idézett nekrológiájában.

GR. KUUN GÉZA.